

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(437.3)«19/20»329.3:2

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.23>

ГУСИТСЬКИЙ РУХ У ЧЕХІЇ: СУЧАСНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Бортнікова Алла,

доктор політичних наук,

професор кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0002-8132-1935

Метою статті є огляд головних напрямів досліджень гуситського руху в Чехії останніх десятиліть XX – початку XXI ст. Кризові явища, що охопили всю Європу з 60-х років XIV ст., набули в Чехії особливої гостроти наприкінці століття, а в XV ст. переросли в гуситський рух, що отримав свою назву від імені одного з його лідерів – Яна Гуса. Гуситський рух – багатопланове суспільне явище, що тривало понад вісім десятиліть чеської історії. Це боротьба за реформацію церкви, спроба змін соціально-політичного устрою, рух національного характеру проти засилля німців у країні.

Гуситський рух має багату історіографію. Значний внесок у вивчення гусизму зробили представники позитивістської школи (В.В. Томек, Я. Седлак, Я. Голл і його учні). У так званий соціалістичний період розвитку Чехословаччини стала панувати «марксистська» історіографія. Розроблялися переважно соціально-економічна історія Чехії в передгуситський і гуситський періоди, радикальний напрям гуситського табору, особливо таборити, оскільки комуністи вважали себе спадкоємцями революційної спадщини таборитів. Відхід від марксистської парадигми у вивченні середньовічної історії Чехії частково розпочався в 60–70-х рр. та активувався на зламі 70–80-х рр., коли з'явилося молоде покоління дослідників. Проте рубіж 80–90-х рр. XX ст. став справжнім проривним у розвитку історичної науки в Чехії. Нове покоління дослідників у наш час продовжує й розвиває розпочате попередниками у вивченні гуситського руху (Ф. Шмагел, П. Чорней, М. Поливка, Я. Боубин, Я. Чехура, Й. Юрок та ін.).

Спостерігається еволюція розвитку концепції гуситського руху в напрямі розширення його хронології та соціальної бази, процесів реформування власної церкви, виявлення інтегративних впливів на розвиток Чехії країн Європи, переважає тенденція щодо наближення цих революційних перетворень до аналогічних змін, що супроводжували Реформацію, її взаємозв'язок з аналогічними європейськими процесами розвитку. Сучасний напрям дослідження гуситського руху характеризується зняттям ідеологічних нашірвань, коли гусизм розглядався виключно як рух низів, до розуміння гусизму як комплексу соціально-економічних, політичних, релігійних і національних чинників. Характеристика гусизму як багатопланового явища дала змогу розширити верхні межі руху до 1485 р.

Ключові слова: гуситський соціальний рух, Ян Гус, Реформація, Чехія, історіографія гуситського руху.

Bortnikova Alla. The hussite movement in the Czech Republic: current research trends

The purpose of this article is to review the main areas of research on the Hussite movement in Bohemia in the last decades of the 20th century and the beginning of the 21st century. The crisis that engulfed all of Europe in the 1460s became particularly acute in Bohemia at the end of the century, and in the 15th century it grew into the Hussite movement, named after one of its leaders, Jan Hus. The Hussite movement was a multifaceted social phenomenon that lasted for more than eight decades of Czech history. It was a struggle for church reform, an attempt to change the socio-political system, and a nationalist movement against German domination in the country.

The Hussite movement has a rich historiography. The representatives of the positivist school (V.V. Tomek, J. Sedlak, J. Hall and his students) made a significant contribution to the study of Hussitism. In the so-called socialist period of Czechoslovakia's development, "Marxist" historiography came to dominate. The focus was mainly on the socio-economic history of Bohemia in the pre-Hussite and Hussite periods, the radical wing of the Hussite camp, especially the Taborites, as the communists considered themselves the heirs to the revolutionary legacy of the Taborites. The departure from the Marxist paradigm in the study of medieval Czech history began in the 1960s and 1970s and intensified in the late 1970s and early 1980s, when a new generation of researchers emerged. However, the turn of the 1980s and 1990s marked a real breakthrough in the development of historical science in the Czech Republic. A new generation of researchers today continues and develops the work begun by their predecessors in the study of the Hussite movement (F. Šmagel, P. Čornej, M. Polivka, J. Boubin, J. Čechura, J. Jurok, and others).

One can observe the evolution of the concept of the Hussite movement in terms of expanding its chronology and social base, the processes of reforming its own church, identifying integrative influences on the development of the Czech

Republic and European countries, with a prevailing tendency to compare these revolutionary transformations to similar changes that accompanied the Reformation, its interconnection with similar European development processes. The current direction of research into the Hussite movement is characterised by the removal of ideological layers, when Hussitism was viewed exclusively as a grassroots movement, to an understanding of Hussitism as a complex of socio-economic, political, religious and national factors. The characterisation of Hussitism as a multifaceted phenomenon made it possible to extend the upper limits of the movement to 1485.

Key words: *Hussite social movement, Jan Hus, Reformation, Czech Republic, historiography of the Hussite movement.*

Гуситський рух – визначна суспільно-політична подія XV ст. не лише в історії Чехії, а й усієї Європи. Саме в цій невеликій слов'янській країні вперше в історії виник масовий протест проти панування католицької церкви. Його майже всенародний характер призвів до того, що католицька церква мала визнати право чехів сповідувати свою різновидність християнської релігії й цим позбавилася власної ідеологічної монополії за століття до торжества загальноєвропейської Реформації. Звичайно, релігійна боротьба чеського народу уособлювала лише один із аспектів складного суспільного руху, що мав у підґрунті вагомі економічні й соціокультурні чинники. Це був водночас і національний рух проти панування німців у країні. Усе це так чи інакше містилося у відповідних програмах суб'єктів – активних учасників руху, що передбачали реформування чинних соціально-економічних і політичних порядків в інтересах різних соціальних прошарків, верств і груп. Тому основу гуситського руху (1419–1485 рр.) становить боротьба різних соціальних сил чеського суспільства.

Рух не обмежувався локальними межами однієї країни – Чехії, він набув міжнародних масштабів, оскільки Європа, керована римською католицькою церквою в союзі з імператором Священної Римської імперії, виступила проти «єретиків» і їхніх програмних перетворень. Це багатопланове суспільне явище, що зайняло понад трьох четвертей століття чеської та європейської історії, пройшло через два основні етапи й низку фаз.

У сучасній історіографії утвердилася періодизація гуситського руху, що отримав свою назву від імені одного з його вождів – Яна Гуса: *підготовчий етап* 1400–1419 рр. – період реформації церкви, наприкінці якого Гус загинув, період формування основних сил і напрямів руху; *другий етап*, 1419–1471 рр. – *гуситська соціальна революція*. Власне соціальну революцію, що тривала декілька десятиліть, поділяють на три фази або періоди: 1) 1419–1421 рр. – найвище піднесення революції й ініціативи радикальних верств; 2) 1422–1437 рр. – гуситські війни, боротьба всередині Чеського королівства між різними представниками руху, а також боротьба проти іноземної інтервенції за участі католицьких сил Чехії, спроба надати рухові міжнародного розвитку; 3) від середини 30-х – 1485 р. – стабілізація сформованої в роки революції соціально-політичної системи, компроміс з католицьким табором, боротьба за утримання завоювань. Це була фаза подальшого розвитку оновленого чеського суспільства, утримання досягнутого й прагнення до компромісу з навколишнім світом [1, s. 427–466].

Метою статті є огляд головних напрямів досліджень гуситського руху чеських істориків останніх десятиліть XX – початку XXI ст.

Гуситський рух має численну історіографію, видану багатьма мовами. Початок систематичного вивчення гуситського руху в Чехії покладено ще в середині XIX ст. Ф. Палацьким (1798–1876), який підготував фундаментальний твір «Історія чеського народу в Чехії й Моравії» на основі виявлених та опрацьованих ним багатьох цінних джерел. Дослідження, що виконано з позиції історичного романтизму, звертало увагу сучасників на минуле країни в умовах національного відродження. Автор оцінював гусизм як найяскравіший етап розвитку Чехії, а його причини вбачав у протистоянні слов'янства й німців.

Базові засади вивчення гусизму як соціального явища зробили представники позитивістської школи (В.В. Томек, Я. Седлак, Я. Голл і його учні). Вони наполегливо виявляли й публікували джерела, на їх основі досліджували різноманітні аспекти розвитку країни гуситської доби, де особливу увагу приділено ролі церкви (К. Крофт), поглядам Яна Гуса, Дж. Вікліфа та Петра Хельчицького (А. Ленц, Я. Седлак). Особливий погляд мав І. Пекарж, який оцінював гуситський рух різко негативно. Він розглядав гусизм як суто релігійний рух, що поширився під впливом ідей Вікліфа й призвів до трагедії XVII ст. Його праця, присвячена Яну Жижці, витримала кілька видань [2].

Значний внесок у дослідження періоду правління Іржи з Подебрад здійснив Р. Урбанек. Його праця й у наш час є єдиним фундаментальним дослідженням у вивченні подебратацького періоду [3]. В інших розвідках Р. Урбанек приділив велику увагу становищу шляхти. Він уважав, що гусизм сприяв тому, що криза шляхти в Чехії настала пізніше, ніж у сусідніх країнах. Автор також аналізував воєнне мистецтво гуситів, зокрема події напередодні й після битви під Липанами 1434 р.

Науковий інтерес до гуситської тематики спостерігався наприкінці 40-х рр. XX ст. Тоді ще продовжували свою творчу діяльність представники старої, позитивістської, школи (Р. Урбанек, Ф.М. Бартош). Існувала й впливова конфесійна історіографія, позитивістська за методом (А. Мольнар серед протестантських і Я. Кадлець серед католицьких дослідників).

У так званий соціалістичний період розвитку Чехословаччини панувала марксистська історіографія. Переважно розроблялися проблеми соціально-економічного розвитку Чехії в контексті загострення соціальних суперечностей у передгуситський і гуситський періоди. Особливу увагу приділено радикальному напрямку гуситського табору – таборитам, оскільки їхня діяльність вписувалася в марксистську парадигму суспільних змін шляхом революцій.

До істориків цього періоду належать ранні праці відомих гуситологів Й. Мацека (1922–1991), Ф. Грауса (1921–1989), Р. Каліводи (1923–1989), які вже на зламі 60–80-х рр. відійшли від цієї концепції. Кожен із них пройшов складний дослідницький і життєвий шлях. Ф. Граус поїхав до Німеччини, відмовився повертатися до Чехословаччини, поселився в Базелі, де пропрацював до своєї смерті, Й. Мацек розчарувався в марксизмі в період між 1969 та 1989 рр., утім не відмовився від своїх праць.

Р. Калівода вважав гусизм ранньобуржуазною революцією, яка була тривалим процесом. Важливим наслідком цієї трактовки стало обґрунтування Р. Каліводою логічного висновку щодо необхідності продовжити гуситський період до кінця правління Іржи з Подебрад (1471 р.) [4, s. 387–393]. Розширення хронологічних меж гуситських подій до 1471 р. стабільно ввійшло в чеську історіографію. Вочевидь, відхід від суворо марксистської історіографії у висвітленні гуситського руху відбувся задовго до подій 1989 р.

Остаточний відхід від марксистської парадигми у вивченні середньовічної історії Чехії, що частково розпочався в 60–70-х рр., активувався на зламі 70–80-х рр., коли з'явилося молоде покоління дослідників. Практично всі проблеми стосовно гуситського руху досліджено в узагальнених працях Й. Кейржа «Гусити» [5], Ф. Шмагела «Гуситська революція» [6], «Ян Гус» [7], П. Чорнея «Велика історія земель чеської корони (1402–1437)» [8].

Проте рубіж 80–90-х рр. XX ст. став справжнім проривним у розвитку історичної науки в Чехії загалом і гуситології зокрема. З розширенням джерелознавчої бази досліджень з'явилися фундаментальні праці з гуситології. Так, «Гуситська революція» знаного чеського медієвіста Ф. Шмагела в 1993 р. презентувала нову концепцію гуситського руху. Автор дійшов висновків, що гуситська революція була першим етапом європейської реформації [6, s. 447]. У дослідженні значно розширено хронологічні межі гуситського руху. Доведено, що виступи представників різних станів з 1419 по 1483 рр. були спільними за їх походженням. Важливим є те, що Ф. Шмагел першим об'єднав усі політичні зміни в Чехії аж до 1485 р., включив повстання в Празі 1483 р. до «гуситського періоду». На його думку, перемога утравістів у повстанні (1483) сприяла досягненню релігійного миру, ухваленого на Кутногорському сеймі 13 березня 1485 р.

В оглядових історіографічних нарисах чеських авторів (Ф. Шмагел [9, s. 702–740], Й. Кейрж [10, s. 89–94]) проаналізовано стан чеської гуситології в 90-і рр. XX ст. У статті Ф. Шмагела поділено гуситологічні праці чеських та іноземних авторів з 1994–1997 рр. за основними напрямками досліджень. Автор оцінив сучасний стан таких досліджень і, як наслідок, визначив перспективи гуситології в Чехії. Зі свого боку, на думку Й. Кейржа, завданням сучасних авторів мало стати формування в людей уявлень про гусизм як ідейний і культурний феномен, що належить не лише чеській, а і європейській історії. Автор підкреслив важливість подальшої публікації історичних джерел цього періоду, особливо стосовно історії католицької церкви.

Нове покоління дослідників у наш час продовжує й розвиває розпочате попередниками у вивченні гуситського руху (П. Чорней, М. Поливка, Я. Боубин, Я. Чехура, Й. Юрок). Зокрема, на концепції Ф. Шмагела базуються наукові розвідки представника «молодого покоління» П. Чорнея. Автор досліджував соціальні процеси в Чехії, причини гуситського руху, внутрішній розвиток країни. Особливу увагу приділено впливу на життя людей природних катаклізмів, зокрема епідемій, змінам у свідомості населення, питанням ролі національних меншин, насамперед німців у процесах соціально-культурного розвитку країни, становищу офіційної церкви в умовах розколу тощо. Дослідження С. Чехури спрямовано на аналіз правління Вацлава IV, розвиток реформаторського руху в Чехії, діяльність Яна Гуса та його попередників в умовах гуситської соціальної революції. На тлі аналізу суспільно-політичного розвитку відзначено економічний, адміністративний і правовий статус чеських земель напередодні й у процесі перебігу гуситського руху [11].

Нові підходи істориків простежуються й у висвітленні включення гуситської революції в контекст європейської реформації (теорія сформульована А. Мольнаром та Р. Каліводою). Особливу роль у розвитку гуситського руху відіграли міста. У низці праць вивчалася історія міст у передгуситський і гуситський періоди, їхнє господарське й соціальне життя, структура населення, економічні передумови гусизму тощо. Учені (Я. Мезник, М. Полівка) приділяли увагу розвитку не лише королівських міст, таких як Прага, Плзень, а й багатьох інших, приватновласницьких. Так, Й. Юрок порушив тему ролі королівських міст у політичному житті Чехії, зокрема участі представників міст у засіданнях земських і генеральних сеймів. Він вважає, що цей процес не був свідченням чеської специфіки, оскільки подібна практика стала нормою для країн Західної Європи, тоді як у Чехії цей процес відбувався набагато пізніше, ніж у Франції, Англії й Іспанії. Висновки чеського автора знаходять підтвердження в дослідженнях інших регіонів, зокрема історії міст Волині в складі ВКЛ у XV ст. [12].

Важливим напрямом гуситології є аналіз стану соціальної структури населення Чехії, зокрема активної участі шляхти в гуситському русі на боці як католиків, так й утраквістів. Й. Юрок підсумовував досягнення попередників і значно розширив фактичним матеріалом вивчення проблеми еволюції шляхти цього періоду [13]. На основі аналізу діяльності впливових родів Чехії й Моравії за Люксембургів автор дійшов висновку щодо посилення позиції панів/шляхти в усіх сферах життєдіяльності Чехії, зокрема в землекористуванні, у взаєминах з впливовими землевласниками, участі шляхти у вирішенні соціально-економічних і конфесійних питань, боротьбі аристократії за участь у діяльності земських установ (земських і генеральних сеймах) тощо.

Отже, сучасні чеські дослідники зробили величезний внесок у розвиток історіографічної бази гуситського руху, накопичили значний історіографічний матеріал, що збагачується відповідно до досягнень історичної науки. Ідеться про поглиблення вивчення гуситського руху з точки зору не лише включення до наукового обігу нових джерел, а й використання нових методів дослідження.

Спостерігається еволюція розвитку концепції гуситського руху в напрямі розширення хронології та соціальної бази руху, процесів реформування чеської церкви, виявлення інтегративних впливів на розвиток Чехії країн Європи, переважає тенденція щодо наближення цих революційних перетворень до аналогічних змін, що супроводжували Реформацію, її взаємозв'язок з аналогічними процесами розвитку європейських країн.

Змінилося ставлення чеських авторів і до «закордонних» походів таборитів і сиріт, раніше оцінюваних лише позитивно, інші цілі походів майже не розглядалися. Сучасна чеська історіографія, крім демонстрації своєї воєнної могутності в гуситських походах, стала реалістичніше розглядати проблеми необхідності поповнення запасів для потреб Табору, аналізувати негативні явища, такі як мародерство, грабежі. Сучасна точка зору полягає в тому, що, хоча гуситські війська були головними силами відомих перемог, їм належала першість у боротьбі радикальних сил, однак утримання армії за рахунок реквізиції, тим більше мародерство призводили до зниження популярності гуситських військ, а, відповідно, і до занепаду війська, його ізоляції від народу. Зокрема, ці обставини й зумовили поразку в битві під Липанами й завершення радикальної фази руху.

Зняття ідеологічних нашарувань, коли гусизм розглядався виключно як рух низів, до розуміння гусизму як комплексу соціально-економічних, політичних, релігійних і національних чинників. Сучасні чеські вчені розширили межі досліджень і показали події в Чехії на основі факторів загальноєвропейського розвитку, наприклад, таких як клімат, стихійні лиха, урожайність, кон'юнктура ринкових цін на фоні нестабільності в Європі, підкреслюючи неминучість соціального вибуху в Чехії. Водночас характеристика гусизму як багатопланового явища дала змогу розширити верхні межі руху до 1485 р.

Література:

1. Šmahel F. Husitské Čechy: Struktury. Procesy. Ideje. Lidové noviny (LNL), 2001. 758 s.
2. Pekař J. Žižka a jeho doba. D I. Praha, 1927; D II. Praha 1928; D III. Praha, 1930; D IV. Praha, 1933.
3. Urbanek R. Věk poděbradský. D I. Praha, 1915; D II. Praha, 1918; D. III. Praha, 1930; D IV. Praha, 1962.
4. Kalivoda R. K otázce vzniku kategorie materiální substance ve středověké filosofii. Husitská revoluce a poděbradská epocha. FČ. 13/1965. S. 387–393. URL: <https://www.phil.muni.cz/fil/scf/komplet/kalivo.html>.
5. Kejř J. Husite. Praha : Panorama, 1984. 304 s.
6. Šmahel F. Husitská revoluce. I–IV. Bd. II: Kořeny české reformace. Praha, 1993. 854 s.
7. Šmahel F. Jan Hus. Argo, 2013. 316 s.
8. Čornej P. Velké dějiny zemí Koruny české. Svazek., V. 1402–1437. Praha : Paseka, 2000. 796 s.
9. Šmahel F. Hussitica 1994/95–1997. Český časopis historický. 95/1997. № 3–4. S. 702–740.

10. Kejř J. Stav a potřeby bádání o husitství. *Husitský Tábor*. Cborník Husitského muzea. 12/1999. S. 89–93. URL: https://rukovet.cms.flu.cas.cz/static/Odkazy_upload/HT_12_1999.pdf.
11. Čechura J. České země v letech 1378–1437: Lucemburkové na českém trůně II. Praha, Libri, 2000. 438 s.
12. Бортнікова А.В. Державна влада та місцеве самоврядування на Волині (кінець XIV– середина XVII ст.). Луцьк, 2013. 552 с.; Bortnikova A.V. Self-government in the cities of Volyn in the Grand Duchy of Lithuania: historiographical review. *Contemporary issues of the world community and the role of social sciences in ensuring its development: collective monograph*. Lviv-Toruń : Liha-Pres, 2020. P. 1–34.
13. Jurok J. Česká šlechta a feudalita ve středověku a raném novověku. Novy Jiřm, 2000. 610 s.

Дата першого надходження рукопису до видання: 07.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 05.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025